

DEDE QOKAJ

ASPEKTE TË ETNOGRAFIË SË LIGJËRIMIT NË NIKAJ-MËRTUR

1. Hyrje

Si bazë e shqyrtimeve të sociolinguistikës në hapësirën gjuhësore nikajmërturase na ka shërbyer pasqyra e pyetjeve, formuluar për herë të parë nga sociologu Joshua Fishman¹: *kush flet, me kë, kur, ku, për çfarë dhe në çfarë varieteti gjuhësor?*

Kur themi në çfarë varieteti gjuhësor kemi parasysh përcaktimin dialektor të bërë në studimet e viteve '60 e më tutje², si variant dialektor që i përket zonës verilindore të Shqipërisë, por duke pasur elemente edhe të gegërishtes veriperëndimore.

Akti i komunikimit, edhe në trevën nikajmërturase, në skemën e tij, ka respektuar gjithmonë shtresat moshore të folësve duke iu përshtatur atyre në çdo moment dhe në çdo rrethanë, madje përsëritet dhe urimet janë shumë të zgjedhura, që të mos ketë keqkuptime mes palëve, kështu që do të listohen raste të tilla. "Njohja që qëndron në bazë të aftësisë së njerëzve për ta përdorur gjuhën siç duhet, njihet si kompetenca sociolinguistike e tyre ... Të zgjedhësh varietetin apo kodin e duhur për ta përdorur në bashkësi të tilla, nënkupton të zgjedhësh mes gjuhëve mjaft të ndryshme si dhe mes stileve të ndryshme brenda një gjuhe", - ka thënë Janet Holmes³. Kështu që pjesë e ligjërit etnolinguistik do të jenë situatat komunikuese mes shtresash të ndryshme moshore, fejesash, martesash, bashkëbisedime në odë, kuvende, situata ligjërimore që lidhen me terminologjinë fetare si ndryshor sociolinguistik etj.

Situatat komunikuese në odë janë më karakteristiket, një veçori sociolinguistike që mbart specifika leksikore, sepse mosdija e shprehjes ka krijuar edhe sherre të pariparueshme, sidomos tek njerëz që preken lehtë në sedër. Situata të tilla në mjedise të ndryshme të zonës, njohja e këtyre stileve të komunikimit, edhe pse brenda një treve, kërkojnë kompetencë maksimale të folësit, si ndryshorë sociolinguistikë: ndryshe kur je në

¹ Gj. Shkurtaj, *Etnografi e të folurit të shqipes*, Tiranë, 2004, f. 40.

² E. Lafe, *Studime filologjike*, 3/1964, f. 135; B. Beci, *Dialektologjia shqiptare*, vëllimi VI, 1990, f. 31; Gj. Shkurtaj, *Dialektologjia shqiptare*, 2009, f. 160.

³ J. Holmes, *Hyrje në sociolinguistikë*, Tiranë, 2015, f. 516.

Curraj të Epërm, ndryshe kur je në Peraj apo ndryshe kur je në Salcë apo Brisë, ndaj përdoret shprehja “Sipas vëndit duhet bâ edhe kuvendi”.

Leksiku sociolinguistik do të plotësojë kumtimin hap pas hapi në situatat ligjërimore që hasen anekënd arealit gjuhësor nikajmërturas.

Dialektologjia urbane e të folurit paraqitet sipas veçorive fonetike në tërësi që demonstroi çdo akt komunikimi, ndaj i kemi qëndruar besnik qasjes sociolinguistike që paraqet ligjërimi në stile të ndryshme sipas situatave që shfaqen në raport me personat në kontakt.

2. Akti i komunikimit të zakonshëm në shtresa të ndryshme moshore

Kur ndodh që të takohen një i rritur me një fëmijë, ai i hedh dorën, e merr me të mirë, i fërkon kokën dhe i thotë:

- *Si ma kie at'kokërr syni?* - *Qysh jie drita e jême?* – *A jie (je) farë djali?* - *A jie zêmra e jême?* Apo përsëri një i rritur - fëmijë (një 70-vjeçar me një 5-vjeçar):

T.Sh: - *A po vje një natë me fjetë?* (shprehja më miqësore në krahinë, nga më i vogli deri tek më madhi).

Baresha e vogël: - *Qeft kam, po nuk m'le nâna.* - *Hajde edhe ti një natë me fjetë.*

T.Sh – *Me gjith'qeft, ku m'e marrë at' ndër!* *Po nuk e di a m'lânë mrëndë Lulashi me Pashken* (me shaka).

Baresha e vogël: - *Mos ki dert se u kam thânë nâns e babs e nuk t'qesin jashtë!*

Baresha e vogël: - *Amanet hajde se m'jet marak!*⁴

Mahitari me fëminë e vogël: - *Po pse, more Gzim “burri” nuk shko te dardhat tua te Livadhet, po hip n'dârdh tême?! Ato jân' edhe mâ t'mira!*

Fëmija: - *Jân' lærg e nu muj hipi!*

Mahitari: - *Po n'dârdh' tême, sa mîr mû* (mundesh). *A nuk e shë se nuk jân' pjëk? Zhdrrip (zbrit) e hajt te shpija, se kur t'piqen t'qoj fjâl.*

Mahitari (më vonë): - *More Gzim, po pse kie hîp n'dârdh' tême kaq heret?*

Fëmija: - *Mâ pate dhân' besën se kur t'pjeken do m'qojsh fjalë e ti nuk m'qove!*

Mahitari: - *Prezó (për zotin) prîmend ta pata dhân'!* *Ha sa t'mujsh, po rueju mos u rrzo, se t'rreh Prendi! (i ati).*⁵

Mahitari (T.Sh): - *E kuja jie bijo?*

⁴ K. Tahiri, *vepër e cituar*, f. 231, 233.

⁵ K. Tahiri, *vepër e cituar*, f. 234.

Vajza: - *E Sokol Z.*

Mahitari: - *Po któ lōp' t'kujat jân'?*

Vajza: *T'mijat!*

Mahitari: - *Po pse nuk e mushe trokaqin e lops me dushk t'njomë e me i shtí me kullot n'bjëshk?*

Vajza: - *Po qashtu bân nâna n'nâdje!*⁶

Ndërsa kur kemi një të panjohur me moshë mesatare, që takohen diku rastësisht në rrugë me një nuse të re, kemi aktin e mëposhtëm të komunikimit:

- *Si je, moj sojnikë? Qa e mira t'paska qīt n'kto anë?*

- *T'paqim shndosh burri i dheut. - Bijë shále e ka shkoj n'gjini e trimat i kam mbrapa ka vinë qady.*

- *Paska ra rrezja e diellit mbi Ty e ta baft Zoti rrug'n e mbarë!*

- *Faleminers, burri i dheut e kjosh shnosh m'punë tâne.*

Kur ndodh që takohen i moshuari me moshën e djalërisë komunikimi është shumë i kujdesëm, sepse i riu thuhet “*është si zogu i pashilue e t'xân belaja me tâ*”.

Një rast takohen, në një dyqan shitësi rreth të dyzetave, një plak dhe një djalë i ri që po dilte në bjeshkë për verim. Shitësi e pyet: - *Sa vjeq jie?* Plaku i përgjigjet: - *Edhe 100 - vjet se mbushet bolli* (ishte fjala për 100 - vjetshin, kaq Ai e quante plot). Plaku sheh të riun “*n'shāl' e m'frë*”, siç thuhet, i cili vendos rraqet dhe thikën mbi banakun e dyqanit dhe i thotë: - *A e kie sos bab-a?* I riu nuk e kupton mirë nëntekstin e muhabetit, por ia sqaron pak me bisht të syrit shitësi (ishte fjala: a e ke ndarë mendjen me vdekë?). I riu i përgjigjet: - *Jo babë.* Plaku i thotë: - *Ke (është) ka m'vjen keq për ty, se te jie i ri e â gjynah me shkue dâm kaq shpejt.* Bënë një gaz të përbashkët dhe u ndanë.

Kur kemi aktin e komunikimit të një moshe mesatare me një moshë të shkuar përdoren shprehje të tilla:

- *A je burri i Mërturit? - A je burri i Nikajve? - Si je bræ burri i dheut?* Ndërsa kur i drejtohem moshës mesatare, femër, kemi këtë akt kumtues: - *Si jie fiznike? - A je hergele? - A jie Zoja e bækueme?*

Në raste të kumtimit me një moshë të thyer bëhet shumë kujdes që të mos lëndohet me fjalë, biseda bëhet mjaft e kontrolluar se “*plaku është si fmija, idhnohet kollaj*”- thonë, prandaj nuk thuhet kot plaku hatrohet⁷. Formulatat përshëndetëse janë të tilla: - *A mun u çove? - A t'ka dhimt shtati*

⁶ K. Tahiri, *vepër e cituar*, f. 235.

⁷ Gj. Shkurtaç, *Etnografi e të folurit të shqipes*, ShB “Morava”, Tiranë, 2010, f. 42.

fort? – A mun po mbahesh? – A je ma mirë a më i fortë? – Zoti t’majt me shndet! – Ishalla t’vjen e mbramja me hajr!

Fjala kyçe “mirë” është primare. Të tilla janë: - *Nadja e mirë, pramja e mirë, koft mirë, mirë se vjen, mirë se t’ka pru Zoti e kjo Natë e Madhe, t’gjetë e mira, t’marrtë e mira n’grykë, mos t’u daftë e mira, t’rruktë e mira për qafe, mirë t’foli ajo gojë, t’u preftë me mjaltë, fjalën e mirë ia laq (lënç) djalit.*

Akti i komunikimit, ngjizja e tij, si etnografi të foluri mbruhet që në familje. Aty fillon dhe ngrihet godina e etnografisë së të folurit, e cila pastaj futet në mjedise të ndryshme shoqërore, qëkur fëmija thërret “nënë” apo “baba”. Ja disa formula përshëndetëse që përdoren shpesh, në raporte fëmijë – baba, nënë - fëmijë nga sociolinguistika e farefisnisë:

A. - *Si kie njeh babë? Nadja e mirë babë? A mun u çove babë? A fjete hiq? A t’muer gjumi?*

B. - *Mirë se t’bjen nadja e kosh me nafakë, more djali i babës! - Mirë se t’pruni ky sabah! A u çove drita e jême-a?*

Madje për të krijuar edukatë ndaj prindërve thureshin edhe vargje, që kishin edhe karakter religjioz, si: “*Kush s’ndigon babën e nanën,/ Me potkoj ja mathin kâmën//. A e di mirë, more i nisanë?/ Tâna mkatet si kie bâmë,/ Bâhen buba dhe të nxânë,/ Bâhet krymi sall sa lisi,/ - Ishalla pshtojmë e shkojmë te Krishti!*”⁸

2.1 Rituali i të Lidhurave, situata gjuhësore

Natën e të Lidhurave, që binte në shkurt, më i moshuari i shtëpisë dhe një anëtar tjetër uleshin në të dy anët e vatrës, ku zhvillohej ky dialog:

A. - *Kâ^o je ka lidh aty?*

B. - *Jâ^om ka lidhi shtrigat.*

A+B. - *Lidhi Zot e ndali Zot, Nata e Mojt e Dita e Verës!*

A. - *Kâ je hî me lidh aty?*

B. - *Jâm ka lidhi mgjisën (magjistaren) mos me m’u bâ keq robve as gjâsë*⁹.

2.2 Namatisja një veçori tjetër etnografike në ligjërime

Kjo etnografi të foluri praktikohet në rituale të ndryshme të punëve të motmotit, që ato të kishin mbarësi, të mos u pakësohet prodhimi, të mos ua dëmtonin forca të natyrës, ndaj për çdo send dëmtar thuheshin ca fjalë për

⁸ N. U. Leka, *Btosha*, Tiranë, Dardania, 2006, f. 16.

⁹ Këto të dhëna janë marrë nga arkivi im vetjak, por edhe nga prof. as. dr. Anton Papleka, në dorëshkrim si edhe nga libri “*Raja*” me autor Gjon Markokaj dhe Siman Ramaj, “Kristalina-KH”, Tiranë, 2005, f. 68-69.

të pasur “besë”, në çdo lloj situatë që të paraqitej. Shpesh shmangej emërtimin e vërtetë i sendit (dukuria eufemistike). Ja një dialog namatisës:

– Ndue, çka je? A kështu pasë dâm në gjatë a kând të lig-a?

– Sha zotën, kam pasë dâm në gjatë boll. I kam pasë katër kokrra berre: tri m'i ka marrë dami e një m'ka mbetë.

– Ç'ka dreqi t'i gjet?

– Nji ma plasi **ai qi çon dhé**, nji ma kopi (plasi) **ai qi shkon zhag**, nji ma hanger **ai i malit**.

– Kush është ai i malit?

– Uku, sha zotën! – tha një fëmijë.

– Mos ia përmend emnin t'plastë pika, se po na e han edhe atë qi na ka mbetë! – i tha Ndou të birit¹⁰.

Kur hynte drapri në bar thuhej: O sëndi i gjallë! Ik se hini drapri n'bar!

2.3 Ligjërimi ndrikull kumbarë. Raporte ligjërimore, kontekstet e tyre

Në këtë ligjërim vërehet se gratë kanë një etnografi të tyre, me një fjalor një çikëz më specifik, me eufemistik, pastaj në raporte kumbarie janë më të hapura. Aty kishin një liri fjale më të madhe se te burri dhe rrethi mashkullor në shtëpi, ngaqë Ai (kumbara) mbahej si njeriu më i afërt e më besnik për gjithçka. Për punët e grave zakonisht thuhej “T'lumshin duert!”, ndërsa për punët e burrave thuhej “Ju lumshin kraht! apo T'lumshin kraht! Ja një stil të foluri, ndrikull kumbarë, por grarisht, ngaqë gruaja (ndrikulla) e fillon kështu.

Ndrikulla: “Tahir! A jë gjallë e i fortë?”

Tahiri (grarisht): “T'paçim! Ka dashtë Zoti e jâm gjallë e bukur e fortë!”

Ndrikulla: “A kështu hjekë keq fort a t'ka dhimt shtati-a?”

Mahitari: “Hjeke keq edhe fort e ratë, ka dashtë Zoti, nu' kam ndëjtë!”

Zoja: “Shyqyr t'Madhrit Zot!” e duke bërë kryq, shton: “Pa tã (Zotin), i paçim ra n'dorë, nuk kena pse me kanë t'gjallë!”

Mahitari, në stilin e grave: “Maná, boll mirë po thue Zojó! Dokesh, se je besimtare e sojnike!”

Zoja, siç i drejtohen gratë njëra - tjetrës në afrimitet: “Tahiro! Si i kështu robt, a kështu pas dâm n'gjatë (bagëtisë)?

Tahiri, “seriozisht”: “Robt i kam mirë! Po, një zog pule, para dy ditsh

¹⁰ N. Papleka, *Kulte, rite, magji në traditën orale: studime*, Botimet Toena, Tiranë, 1999, f. 16.

na u ka rrzue thepave (shkëmbit), nân shpi, e na ka bâ dâm boll, po duhet me qindrue!”

Zoja, me keqardhje: “Ishalla ju ka lanë t’kegen e marrë beriqetin!”

Mahitari: “T’lumt goja ndrikullo! Zotit t’ruejt e paç faqen e bardhë!”¹¹

Por, etnografia e të folurit të grave, shumë herë është bërë edhe pleqësi në zgjidhje konfliktesh, në odën e burrave, siç kemi një rast konflikti për vrasjen e një qeni, që s’kishte marrë ende zgjidhje, ku zhvillohet ky dialog burrë – grua: - *Ku po shko, more burrë? – Po n’qat pjeqni si nuk e kena zgjidhë edhe (akoma). – Po prapë nuk e kini zgjidhë - a? – Jo, se nu’ prano i dâmtuemi. Uuuu! A për qet punë kini ndëj qe gjashtë muej - a? A s’ju vje marre? – Po, si thue ti, si me ja bâ, moj grue? – Ati i thueni: O merr paret për dekën si t’ka ndodh, o vraj gjaksin, fajtorin (qenin). Kështu grua ja zgjidhi konfliktin, por që mbeti mes burrave, ndërsa ajo mbeti personazh anonim, se fjalët e grave nuk qiteshin në sofër të burrave e, ai që i qiste, quhej “burrë i lodhun, burrë grueje e jo burrë burri”.¹²*

3. Etnografia e të folurit në martesë

Martesa si institut më vete, në të drejtën zakonore dhe atë juridike, edhe në Nikaj-Mërtur ka veçoritë e veta si ritual martesor, por edhe si etnografi të foluri.¹³ Këto dy fise kanë qenë shumë të përpikta në ruajtjen e martesës vetëm mes dy fiseve ose jashtë fisit.

Nga prindërit, me të afërm të tyre, zhvillohej ky lloj dialogu:

A - A i kie nxân nuse edhe ktij djali?

B - Paj edhe bâ taman s’âsh se â bukur i ri e s’di qa â martesë.

A - Po, more, djali â bâ per nuse e t’doket ty se s’rritet mâ, se pse e kie ti fmi s’rri kurrkush i vogël tâna heret.

B - Po a di gjâ, pra, ku me kqyr me ia gjet i qik e i mik t’mir, se û e kam djalin e mirë, ti e di?

A - Paj gjithkush thotë se e kam fminë e mirë, po ti imënd e kie djalin e mirë e ini kân’ shpí e mir’ e e përmendun gjimonë, po â bukur zor me gjetë mik si veten, qysh e don ti.

¹¹ K. Tahiri, *Tahir Sheremeti mahitet me njerëzit dhe kohën...* Tiranë, 2009, f. 199.

¹² F. Vukaj, *Krenari për vendlindjen*, Triptik për Nikaj - Mërturin, Tiranë, 2006, f. 132 - 133.

¹³ Shih për këtë edhe “Etnografia shqiptare 10”, Tiranë, 1979, f. 97 - 121 si edhe F. Vukaj, *Krenari për vendlindjen*, Triptik për Nikaj - Mërturin, Tiranë, 2006, f. 118 - 132 (Botuar së pari në “Çështje të folklorit”, botim i Institutit të Lartë Pedagogjik, Shkodër, 1973).

B - *Për qa i ka nieri miqt, uzdajt veq për qeso punsh t'mdhaja, se ti e di se martesë â bukur punë e zorshme, se nuk e di qa je ka merr e qa je ka shtje mrenda e qet për 'i lek nderë e të del njiqind marre.*

A - *Û po kqyri sa t'muj e kam kqyr m'shumë venda e ja kam vndue synin mi vënd e qika ish e mir boll e miku qashtu.*

B - *Mos harro me ia kqyr edhe nânën se qikat i gajn' mâ shumë nâns.*

A - *E kam kqyr mirë edhe t'âmën e pri grue s'kish mahân:.*

B - *Hajde pra ta paqa lanë ty ket punë e hajrlí koft e Zoti e bâft hajr!¹⁴*

Ky person që merrte përsipër fejesën e djalit quhej "shkues". Sipas Kanunit "*Shkuesi ká tager mbí 50 grosh të shkuesís, per kpucë, të preme prej kanuje. Kpucët e shkuesit e kan vaden në ditë qi të merret nusja*"¹⁵.

Shkuesi sipas marrëveshjes me prindërit e vajzës tregonte ditën se kur do të shkojnë "*me marrë fjalën e çiks*", me pi kafën e fejesës. Shprehje karakteristike mes palëve ishin:

- *Mirë se kini ardh', burra! - Byrm kutinë ose byrm ka 'i cingare duhan! - Tu rritë ndera! apo T'u mbushtë me nder! Dajna Zo' me nder e me lezet!*

3.1 Mbledhja e krushqve

Mblidheshin në shtëpinë e dhëndrit para nisjes, këndonin këngë majekrahu dhe zbraznin pushkët. Ja disa tekste këngësh: - *Hysen Uka shkon livadhit/ Qet shahí si zâna e malit/ La me gjak lulet e allit/¹⁶ apo - Shumë asqerë po qet vapor/Del Dervishi mâ zi se korbi// Cili ke qaj Mic Sokoli?/ Burr'azgan musteqeholli/// ose Mori e mirë e butë e bardhë/ Zot dy mjekra kush t'i ka falë?/ Fal m'i ka Zoti i Madhi/ Njânën tuli tjetrën prej vjami,/ Sall për hatër t'qadij djali*"¹⁷. I pari i krushqve quhej "kryekrushk". Për vajzën të zotit të shtëpisë i thuhej:

- *A po mërziteni fort?, - Ishalla martoni mashkujt!, - Ishalla u ka lânë baftin (fatin) etj).*

Kryekrushku, kur dilnin nga shtëpia, zhvillonte këtë dialog me të zotin e shtëpisë apo babain e vajzës:

- *Nâ dona me u çue, por para se me dalë prej ksaj shpie m'duhet me t'bvetë ça t'kâm mbet borgj, se bukur fort jena avyt, po prap t'kam diqa? I zoti i shtëpisë:*

¹⁴ Këto biseda i kam dëgjuar vetë në familje, komunitet e më gjerë, duke u lakuar, në një periudhë mbi 40 -vjeçare.

¹⁵ Shih: *Kanuni...*, f. 12.

¹⁶ Vepër e cituar "*Btosha*", f. 18-19.

¹⁷ Shih: F. Vukaj, *Krenari për vendlindjen*, Tiranë, 2006, f. 126 - 127.

- *M'kie 5 grosh per veshn e nuses, 10 grosh për dajt e qiks edhe qa ta marrin mendja për grat' e bijat e shpis, se kanuja na i ka saktue mue e ty.*

- *T'kâm edhe diqa për qat sojnikë si na ka la kâmt.*

- *Jo, bre, hiq aso pune, se kena gra boll e ato qat pun' kanë.*

- *Sa gra e bija kie se due me jau lân ka 'i sapun.*

- *Jo, bre burri dheut mos u hargjo! - Qe ku i kie për gratë, bijat, sa me u thân', se u kan lânë vllaznit diqá, sa me u kujtue.*

- *Paçi faqen e bardh' e u nderoft Zoti e ishalla n'dazëm t'mashkujve t'pamartuem n'shpia tueja!*

Kur ngriheshin krushqit për t'u larguar në vendin e "pjekjes" përcjellësit dorëzonin "*bijn e tyne*" dy "*dazmareshave*" dhe "*deverit*", i cili e mbante nusen nga krahu i djathtë. Bile dikush nga kushërinia mund t'i thoshte:

- *Lshe, bre, se n'koftë bij' e jona t' ndjek përmbropa si me kânë burrë, se â msue me punue e me ec!*¹⁸ Pasi ndaheshin me përcjellësit, i pari i krushqve, u thërriste: - *O lamtumirë e u pashim për hajr, moreee!*

Përcjellësit: - *O paçi hajr e i pashi hajren nuses, more oaaaa!* Kur afroheshin pranë shtëpisë së dhëndrit, krushqit thërrisnin: - *O filani! O prâmjia e mirë, mirë se t'gjetëm e i pash hajren nuses, more uaaaa!* Dhëndri: - *O mire se vini e paçi hajr e nafakë, more uaaa!*¹⁹

3.2 Situata ligjërimore në dasma

Hyrja e krushqve në oborrin e shtëpisë së dhëndrit shoqërohej me një ritual, si: sjellja e nuses rreth tërvesës bashkë me *deverin*, hedhja e grurit nga një mashkull i shtëpisë, *goditja e nuses me grusht* mbi shpinë nga dhëndri kur nusja hidhte këmbën e djathtë në pragun e derës, vajtja në qilarin e saj, *marrja në prehër e një fëmijë të vogël*, të cilit i dhuronte një palë çorape, kulaçi i grurit, misrit dhe bluda me mjaltë, "*thyemja e kulaçit*" (copën e madhe e mbante dhëndri).

Përdorej shprehja "*lamja e duerve*" sipas "*vllaznive dhe oxhaqeve*" dirigjuar nga tre burra: njëri thërriste njerëzit sipas radhës dhe vëllazërive, tjetri u qiste të lanin duart, ndërsa i treti ndiqte larjen sipas radhës që të mos kishte ngatërresa. Ai që thërriste njerëzit ndiqte një proporcional zakonor, sipas vendeve që kishte secili në fisin apo mëhallën e vet, ku kishim shprehjet: - *Hajde fis!, Hajde i mërturs!, Hajde i shoshjan!, Hajde i shaljan!, Hajde i btyçian!, Hajde i gashjan!, Hajde i krasniqas!* Kur kishte

¹⁸ Shih edhe: Gj. Shkurtaç, *Etnografia e të folurit*, Tiranë, 2010, f. 61-62.

¹⁹ D. Qokaj, arkivi vetjak, materiale të tilla në vite, si dhe M. Memia, *Etnografia shqiptare X*, Tiranë, 1979, f. 101-110.

të ftuar vetëm prej fisit Nikaj radhiteshin: *Hajde shpijak!*, *Hajde i Lekbibaj!*, *Hajde i Peraj!*, *Hajde i Curraj!* etj. Mund të thuhej pas dy sofrash: - *Hajde katund!* Në fis, katund apo lagje, ulej në sofër gjithmonë ai që përfaqësonte vëllain e madh²⁰. Sofrat emërtoheshin: *Sofra e Madhe*, *sofra e dytë*, *e tretë* etj, *sofrat e grave*, të cilat uleshin veçmas me ato të shtëpisë, si gjak e gjini, se gratë nuk thirreshin në dasmë. Shprehjet karakteristike ishin:

- *E pishim me nder e koftë livdue Jezu Krishti! Mirë se kini ardhë! Ishalla jau kthejmë n'dazma edhe n'shpia tueja! Amanet bâni qeft e mos na kurseni për qa t'u vinë para!*

I pari i sofrës së madhe: - *E pishim me nder e koft livdue Krishti! Mirë se t'kem gjet, o shpijak! Reja* (apo nusja) *t'pastë ardhë e hajrit e ishalla ta gzo djali! Dasma e gzime ishalla kini gjithmonë n'ket konak!* Fillonin potirat, të cilët ishin edhe me shaka, por nganjëherë edhe me ngarkesa emocionale për shtëpiakun apo mes tyre. Ne po i japim disa, si etnografi të foluri, meqë është edhe pjesa më e bukur në këtë mjedis komunikimi: *Putir-o, si del në prak,/ Mirë se t'gjetëm, o shpijak!// Putir-o, si rrin në tokë,/ Mir' se erdhe me gjithë shokë!// Putir-o, si rrin te dera,/ Mir'se t'gjetëm e t'u rrit ndera!// Putir-o, si del te blini,/ Bâftu mire çka hani e pini!// Putir-o, si del në prak,/ Rrite Zot, o ket' konak!// Ke ardh mbathë e po shko dathë,/ Ta ka fëjin dora e djathtë!// Kini kndue mirë e lumtu goja,/ Nuse t'mirë na çoj Tropoja!// Putir-o, si del tu stani,/ Fort mâ i mirë kânka nusani!// Putir-o, si del në ashtë,/ e thashtë Zoti e u plakshi bashkë!* etj. Kënga lirike ishte një situatë tjetër ligjërimore, të cilat përdorreshin me shumicë në dasma. Etnografia gjuhësore e tyre është e veçantë dhe, pak kund, ishin të tilla, kaq të hapura dhe në liri veprimi si në raste të tilla:

*Mori çikë, moj kabloshkuqe,/ Kallxom ditën kur t'shkojsh nuse,/ Po t'i ngjyejn ty flok't e kuqe./ Flok't e kuqe shitofti Zâna,/ A t'u dhimtën baba e nâna ?/ A t'u dhimtën ty vllaznia?/ Fort mâ fort, besa çiknia,/ Nuk vonon, më kap pleqnia,/ S'muj me i veshë teshat e mia,/ Ka' gjashtë herë don me u shi shpia,/ Ka' gjashtë herë don me u mbushë buria,/ M'qorton burri, po m'kajnë fmija,/.²¹ "T'falat e nuses" që u jepeshin krushqve ishin një moment tjetër ku reflektohej situata ligjërimore e momentit shprehur me togjet e fjalëve: - *Tu rrrittë ndera ty e mikut!* Deveri: - *Paçi nder e nafakë e**

²⁰ A. Papleka, *Antologji për Nikaj - Mërturin*, dorëshkrim.

²¹ N. Papleka, *Lirikë nga Tropoja*, Globus R, Tiranë, 2001, f. 29, 89. Këto këngë këndohen si motërzime edhe në Nikaj-Mërtur, përveç tërë Malësisë së Gjakovës, edhe në Pukë, por ka edhe shtesa, edhe veçori, si etnografi të foluri, qoftë kur jepen gojarisht, qoftë kur këndohen në dasma apo raste festive.

n'dazma e n'gzime edhe n'shpie tueja! Pastaj në shpërndarje të krushqve e të dasmorëve i jepnin lamtumirën shtëpiakut duke thënë: - *O lamtumirë e i pafshi hajren nuses e u pastë ardh me hajr, more uaaa!*. Shtëpiaku përgjigjej: -*O paçi hajr e nafakë, n'dazma u arshim edhe n'shpie tueja, e u koft rruga e marë, more uaaa!* “*Marrja e bisë n't'panë s'pari*” ishte moment tjetër sociolinguistik.

4. Vdekja, shenjat e saj, gjëma e burrave dhe vajtimi i grave

Vdekja krahas riteve të tjera është një rit pagan, të cilën banorët e bien si të trashëguar nga të parët që prej kur s'mbahet mend. “Forma më antike, më ekspresive dhe më spektakolare në të cilën plazmohet kriza e pikëllimit gjatë ritit mortor në malësitë veriore është gjama e burrave”²². Të dhënat më të hershme na vijnë që nga Herodoti, i cili sipas etnologut Bledar Kondi na flet për ekzistencën e vajtimeve kolektive të fiseve dardane, pastaj nga Mesjeta është Marin Barleti që na dëshmon i pari gjëmën personale të Lekë Dukagjinit për vdekjen e Skënderbeut. Në komunitetin e Nikaj-Mërturit, me besim katolik, i vdekuri nderohet me gjëmë burrash dhe vajtim grash. Sipas besimit, janë orët që përcaktojnë fatin e njeriut dhe besohet se çdo njeri e ka orën e vet. Kur të vdes ajo, vdes dhe njeriu. Për këtë është përdorur edhe mallkimi: “*Të dektë ora!*”, “*T'u vraftë ora!*”, “*Orvra*”, “*Ordekun!*”²³ Vdekjet mund të klasifikohen si vdekje të papritura dhe vdekje të pritura. Madje në raste të tilla ka ndodhur që i sëmuri të vdesë tamam me gojë, duke thënë edhe se “*tash û jâ^om ka des*” duke thirrur rreth vetes tërë njerëzit e shtëpisë dhe kushrininë. Unë do të veçoj ndonjë rast praktik, siç është p.sh.: Mark Bardhoshi nga Bëtosha 120 - vjeçar, i cili i ka thënë nipit të tij, Jak Martini, ende gjallë: “*Del e thirri qeda kushrij, se jâ^om ka des sontë*”. Njerëzit e mbledhur rreth tij e pyetën: - *Si t'u dokt kjo jetë?* Ai u përgjigj: “*Si me hî p'r í* (për një) *dër e me dâl p'r í tjetër*”. Ndërsa një tjetër i moshuar F.T., i tha babait tim: “*N'dalsha n'vër due me shkue e m'e pí 'i kuti duhan me qadâ burra (të vdekurit) n'Moll'Epër*” (jetonte në Lezhë, Molla e Epërme ishte në Mulaj të fshatit Qereç - Mulaj). Në fakt nuk arriti të dilte në verë. Para 46 - vitesh (04 shkurt 1970) gjyshi im vuante nga astma dhe sa u kthye nga korija afër shtëpisë i ra shuplakë djalit të tij 4 - vjeçar dhe i tha: “*Po halladohna bashkë!*” (“Po i lëmë lamtumirën njëri-tjetrit”). Në krye të gjashtë ditëve thirri K.M, që e kishte shumë dashamir, bisedoi si zakonisht me të, ndërruan kutitë e duhanit disa herë dhe i tha: “*Me mār briskun e me*

²² Shih: P. Grosi, gazeta “Shekulli”, 29 janar, 2007.

²³ Shih, *vepër e cituar* “Raja”, f. 69.

m'rrue mir e mir, se jle zanatli, se sonte due m'e lânë qet dynjæ!". K.M i tha: "Hamdrejt gjallt, bac, â marre me t'ndie kush. - A jle ka tutesh - a?" - Jo, jo, ka tutna s'jâ^om, po qeshtu jâ^om ka t'thom û". Në darkë jemi mbledhur të gjithë pjesëtarët e familjes, kushrinjtë dhe ka thënë: "Me shkue e me ma thirr shpejt kushrínin M.Gj., se kâ^om 'i fjâl me tâ, kâ^om 'i amanet!" (kushëriri mbante dy orë vajtje - ardhje). Ndërkohë kërkoi me të madhe: "Musheni ogjakun me zærm, se jâ^om ka nâ^erth. I thirri djalit të tij 29 – vjeçar: - O Nikë...! Thirrmani N...ktû!, me një zë shumë të lartë, "me u ndie n'maje", siç themi Ne. Ndërkohë shumë shpejt erdhi dhe kushëriri M., i cili i tha: "Hë kushrî Pj...erdha!" I ka hedhur dorën rreth qafës kushëririt M..., e ka përqafuar, i ka dhënë ca shenja me dorë duke e sqaruar për diçka që vetëm ai e mori vesh dhe qafë për qafë me të ka ndërruar jetë²⁴.

4.1 Lajmi i vdekjes

Lajmërimi për vdekjen ishte një tjetër etnografi ligjërimore, me shprehjet karakteristike: *Deka e ka hijen e rândë, qitja e zânit, lajmëtari, me zë të lartë, kâmvë t'katundit: - O moreee filani!, - O qysh thue, moreee!, - O ka dëk Gj.D e hajdeni kush t'muni me pa, moreee!, - O ju shndosh e paqi baftin, moreee!*²⁵ Për burrat përdoret shprehja "bâjnë gjâmë", ndërsa për gratë thuhet "vajtojnë". Për fjalën "vdekje", në trevën nikajmërturase përdoret më shpesh fjala "mort", "ra ky mort e u pâm".

4.2 Perifraza e të folurit rreth vdekjes

Formulat mortore janë pothuaj standard, por ka një diferencim sipas moshave dhe motiveve që ka ndodhur vdekja. - A jini mërzit fort? A mun je ka qindroni? Ishalla kini baftin e mirë e u forco Zoti! I zoti i shtëpisë: - Paçi baft e nafakë! Qa t'vinë prej Zotit duhet me thënë mirë se ardh! Paj me ndimë t'shokve e t'kumbarve e me uzdajë po na nimojnë me qindrue. Ngushëlluesit: - Duhet me u mbajt e me qindrue, se nuk bvet kush a bërtiti shum' po a mun qindroj se n'qeso ditsh t'ngushta kqyret nieri. T'ka fal Zoti edhe djel t'tjer e ishalla s'sheh t'keqe tjeter n'pjëll tânde!

Për vdekjen shpesh përdoren eufemizmat e tipit: na la, e la ket dynjë, shkoi m'at jetë, i mylli sytë, i mbaruen ditt, shkoi m'at jetë, i hânger hunda dhë, shkoi te t'shumtit, harroi me mâ:rr frymë, mylli sytë pergjithmonë, nuk e shohim mâ, s'bjen kumon mâ m'at derë vathit, shkoi me u mlue me dhë t'zî, ka gjet pu:n, shkoi atje ku s'kthehet mâ etj. Për vdekjen përdoren

²⁴ Këto të dhëna i kam shënuar dhe dëgjuar vetë në raste dhe nga njerëz të ndryshëm, shto edhe plot raste të tjera.

²⁵ Raste të jetuara dhe konfirmuara edhe vetë, por shih edhe vepër e cituar "Raja", f. 72.

edhe perifriza të tilla, sidomos nga gratë, si: *Mos t'qelt sabahi!* (*drita nesër nadje*), *Mos t'nxâft prâmja shndosh!*, *Mos njehsh m'sabah!*, *T'hângert hunda dhé!*, *Mos t'nxâft akshâmi!*, *t'u nxâft fryma!*, *Harrosh me marrë frymë!*, *T'humt toka deri m'ká t'zí!*, *T'shtisha n'dhé me kto duer!*, *T'qitsha mafezin!*, *Ia paqa lân Zotit* apo nga cikli i kreshnikëve: *Kurr kryet shndosh-o mos e çoftë!*, *Kurr te shpia shndosh mos voftë!*²⁶ etj.

Për të vdekurin përdoren shprehjet: *I shkreti!*, *Pastë hijen e letë!*, *I zdrift shpirti!* *Pushoft n'pa:q!* Ndërsa për varrimin thuhet: *hânger dhé*, *shkoi m'at dynjë*, *I hânger hunda dhé*, *shkoi te t'shumtit*, *I hupi vula*, *U halladuem me tâ*.

Kuptohet që në këto raste vdekja kërkon më shumë shfryrje, lehtësim shpirtëror dhe këtë edhe nikajmërturasi e ka arritur me anë të gjëmës së burrave ose dhe vajtimin të grave. “I vdekuri, burrë qoftë apo grua, sikur merr përmasa më të mëdha, zmadhohet dhe projektohet në kujtimin e atyre që lë pas, i ndriçuar nga një brerore qiellore”.²⁷ Kur u vra një djalë i ri në Curraj të Epërm, mu në Sukën e Kishës, vajtorja mallkoi dorasin: “*Kurrë mos paftë ditë!*” etj. Dhe vajtorja rivale iu përgjigj: “*Ná po kâjm' e po vajtojmë/ Shoqa-shoqen s'p'e rândojmë/ Shum gjylpânat ja bane miletit/ Po mâ t'mâdhen ia bane vetit// Curraj t'Epër janë Europ'/ S'durojn djel me kaqotë* (tufë floku mbi sy si shenjë krenarie, mendjemadhësie etj). Po japim edhe disa fragmente vargësh, për të parë se si shfrimi shpirtëror përbën një etnografi të foluri që do befasonte edhe artistët më të shquar të fjalës: - *Kur ka dalë zâni i Prel Tulit/ Shungullon Shkâmi i Mërturit/ Nând' bajrakë kanë ardh' ne gjâmë/ Kûlla as logje s'i kan nxân// Kur ka ndie fisi për tý/ Tri dit kafe n'u ka pí/ Ka vësh petka ne të zí/ Thon'âsht vrá një djalë i rí/ Vesh e mbath per bukuri/ Shall t'mndafsht e kapuq n'sý/ Tirq te kepun terezí/ Kuj i kan pās ma hije se tý?*²⁸///

Pas vajtimin, vajtorja thoshte: - *Paçi baftin!* E të gjithë i thonë: - *Paç baft e nafakë e t'lumt goja e mos vajtosh kâ t'do zêmra tý!*

Gjëma e burrave është më hijerëndë, më shungulluese. Për burrat në Nikaj - Mërtur “*me bâ gjâmë*” përdoren shprehjet:

- *O i mjeri û o vllá* (apo sipas lidhjes që kanë me të ata që bëjnë gjëmën, si: kushri, mik, kumbar), *vllau i jêm, o vllá! Eh, eh, eh, eh!* I bien gjoksit me grushta sa trandë i tërë vendi.

²⁶ Visaret e Kombit, vepër e cituar f. 40.

²⁷ Shih: Gj. Zheji, *Folklori shqiptar*, ShBLU, Tiranë, 2004, f. 78.

²⁸ F. Vukaj, vepër e cituar, f. 99.

Gratë përreth të vdekurit qanin e vajtonin pa pushim: “Oho-ho-ho, ho, ho!” Në momentin kur dihamë e burrave arrin kulmin afrohen disa të tjerë gjëmatarë, përreth tyre, duke i tërhequr nga pas dhe duke u thënë: - *Çonju tash, boll, boll, ju forcoftë Zoti e ju pastë lânë baftin*. Ngrihen pastaj gjëmatarët dhe thonë: - *Paçi baftin e ju forcoftë Zoti!* Ndërsa të shtëpisë përgjigjen: - *Baft e nafakë paçi e ishalla jau kthejm’ n’gzime n’shpia tueja!*

5. Kundrime etnolinguistike e sociolinguistike nga llojshmëria e kuvendeve

Vend kuvendesh për Nikaj - Mërturin sipas Kanunit ka qenë “...tu Kisha e Nikajvet”²⁹. Madje në Kanun ka tri vendime: “*Besa e Nikajt e e Merturit më 10 gusht 1892*”, “*Besa e gjâs e e çobanit me Nikaj e Shalë, ditën e Shna Prendes 1894*”, “*Besa e gjâs e e çobanit me Nikaj e Curraj, ditën e Shën Gjonit, 1895*”³⁰ e më pas më 1905, 1907, 1908, 1910 dhe 1911 etj e më vonë.

Vetë fjala “*kuvend*” krijon një familje të tërë fjalësh, si: *kuvendoj, me kuvëndë, bāj kuvend, nxâm kuvend, hîm n’kuvend, me lidh kuvend, me shtrue kuvend, me i bâ temél kuvëndit, me çel kuvend, me hâp kuvëndin, me mbyll kuvëndin; kuvëndçar, kuvendâmbël, kuvëndmirë, kuvëndshtruemun, kuvëndvogël etj.*³¹

Liria e fjalës dhe përfaqësimi ishte shumë demokratik. Askush nuk ia priste fjalën tjetrit. Madje ekziston edhe sot shprehja “*me m’pre kuvëndin m’kie pre djalin*”. Çdo fjalë ngulej si “gozhda n’dru t’thatë”.³²

Lidhur me fjalën “*kuvend*” përdoren edhe shprehje të ndryshme, si: *I ka grat fjala, I ka grat kuvendi, I ndihet kuvendi; N’kuvend duhet m’e mat fjalën; I pret hollë kuvendi; Di m’e dredh kuvendin; Di m’e gjet veten n’kuvend; Ja bâ hullinë kuvendit; Ia di rendin kuvendit; Burri fol me rend e me mend; Burri si â burrë di me i zgjedh fjalt n’kuvend; Gjej vëndin e bâ kuvendin; Ai si din shumë, fol pak; Burri i méqim fol veç një herë; Nuk lé burri me musteqe etj.*

5.1 Të folurit në odë

Hyrja në odën e burrave apo kuvende në këtë trevë ka pasur notat e veta zakonore, ku secili ulej sipas vendit që kishte në proporcionalin zakonor të fisit, ku shprehjet ishin të përcjella si togje të gatshme nga

²⁹ Shih: *Kanuni*, vepër e cituar, f. 101.

³⁰ Po aty, *Kanuni*, 119 - 121.

³¹ Shih edhe Gj. Shkurtaj, vepër e cituar, *Etnografia e të folurit*, botim 2004, f. 89 - 90.

³² Shprehje e përdorur nga Binak Alia i Malësisë së Gjakovës në një pleqësi kuvendi burrash.

përvoja e të tjerëve ose ishin kompetencë gjuhësore e folësit, që i shkonin atij kuvendi burrash:

A - *Tuⁿgatjeta burra!, Mirë se u gjeta burra!, Mos, bre, mos lueni burra, mos u qoni t'tân n'kâmb!*

B - *Mirë se vjen burri i burrit apo burri i dheut!, Burri erdh, Paj luejnë edhe zojt e jo burri per burrin.*

A - *Jo i gjeta burrat, hamdrej tokën. Burrat ken' (qenë) ktu.*

A - *A je P. Nika?, A je C. Qerimi?, A je K. Ndou?, A 'ini burrat e katundit?*

B - *T'paqim shndosh (me dorë në zemër) a je si jie M. Sadiku?*³³

Brenda shtëpisë autoriteti kryesor i kuvendit ishin “*i zoti i shpīs*” dhe “*e zoja e shpīs*”, që ishin pleqnarët kryesorë për çdo problem në mbarëvajtjen e punëve brenda kullës malësore, por secili brenda tagrave të vet administrativë.

Etnografia e të folurit me ta ishte shumë e kujdesshme, mirënjohëse dhe e përcaktuar në formulat e saj të komunikimit, si: - *Â ka vje i zoti i shpīs. Pâleni* (Pushoni, fjalë me përngjitje, pa lëre, = *pâle*), *se po u gjê ka bâni zhurm'.* Duhet me *pâs kujdes e mos me i ra n'rrebe, se â lodh n'katund per punt e shpīs e u fol t'tânve. Ai â kulmi i shpīs e duhet me u que n'kâmb te tân per tâ. Pa tâ s'kena t'gjall'.* Prite *Zot dek'n e tij ça bâjm' pa tâ. Ai â ora e shpīs etj.* Për këtë, Edith Durham vinte në dukje se “...ata kanë një forcë të mrekullueshme bindjeje, kur besojnë se bindja është e nevojshme, dhe zakonisht i binden të zotit të shtëpisë absolutisht”.³⁴

Në kuvende të tilla diskutohej për rregullat themelore të bashkëjetesës në katund. Katundi i kushtonte rëndësi të madhe vetëmbrojtjes nga çdo problem me rëndësi që i kanosej katundit deri edhe në mbrojtjen nga rreziku luftarak. Shprehjet më karakteristike që përdorreshin në raste të tillam ishin:

A - *Tuⁿgatjeta juej e mir' se rrini burra! - Kuvendi i mir' burra!*

B - *Mir'se erdhe burri i katundit. - Burri erdh.*

A - *Jo i gjeta ktu burrat.*

A - *Pâde t'lumt goja filani, qa kie me u thân' ktyne burrave?*

B - *Jo, hiq hamdrej tokën, â pleqnia e ktyne burrave si vendos, û jam veq 'i nieri.*

³³ Marrë nga babai im, Nikë Pjetra, 75 - vjeçar, shprehje në të cilat ka qenë dhe vetë dëshmitar i drejtpërdrejtë.

³⁴ E. Durham, *Brenga e Ballkanit dhe vepra të tjera për Shqipërinë dhe Shqiptarët*, Tiranë, 1990, f. 164.

A - Jo, s'jie 'i nieri, po je i kâm' e katundit e pa lejen tände s'mun bâjm'kurgjâ.

B - Hajr e bâft Zoti e koftë pjeqní e bâme kjo pun' si kini mendue ju!

Fjala e burrave në kuvend ishte më e hekurt se çdo dispozitë ligjore në kohët moderne, ndaj ka ekzistuar edhe mallkimi: "T'u preft' fjala n'kuvend burrash!", por edhe urimet: -T'lumt goja mir' po thue! - T'lumt' goja, o Gjelosh Rama, se qebésa e burrave, i madh e i vogël, jena me tý!, - T'u preft' me mjaltë!, - Ia laq djalit!, - T'pjeqnóft' djali!. Fjala "n'log t'kuvendit" ishte tërësisht produkt mençurie dhe diplomacie të hollë.

Kur hynin burrat në kuvend, pasi përshëndeteshin, duhej t'i lëshonin vend, sipas shkallës që kishte. Kështu ka ngelur lapidare shprehja e Tunxh Miftarit (bajraktari i fisit Mërtur), në një tubim burrash për të zënë kryet e vendit: "Jo. Nuk e due as shterpë, as me dy edha", duke qëndruar në vendin që i takonte, sikundër Binak Alia i Krasniqes, pati thënë: "Binak Alia â si gozhda n'dru t'thatë. Ku ngulem nuk shkulem".

Është thënë e thuhet shpesh se oda e burrave "âsht shkoll m'veti".

Formula përshëndetëse "Koft mir", Tuⁿgatjeta juej burra e mir' se u gjêj!" është prezantimi i parë në odë. Pastaj i hapet rrugë të sapoardhurit për t'u ulur diku në sobë apo për t'i lëshuar vend afër kreut të vendit, sipas autoritetit në atë tubim burrash. Më pas fillonte "bvetja" me burrat në odë. Fillohej me të parin e vendit e pastaj me radhë me shprehjet karakteristike të sobës së burrave.

A. - A jie filani?, Si i kie ata rop?, A mun kini bâ hall - a?, A kini far' gjallnie?, Si i kije ata kojshí - a, ata kushrí-a?, A kini pās far'senje per pún'beriqeti?, Ishalla mir ta bân Zoti!

B. - Tuⁿgatjeta, t'paqim shndosh, a jie si jie filani? - Mír jena, me rop shndosh, faleminders Zotit. Kena bâ hall e jena shndrue bukur mír ka desht Zoti. E kena pās do gjallní edhe fort, po prej dimnit, po na bje n'dōrz bukur fort, se dimnat i kena bukur t'rând. Me kojshí e me kushrí kena shkue mir' pa qarteqeft nder veti (shpesh thuhej edhe "si ti me tutë"). E koshi shndosh e mir'edhe ju e Zoti u nimoft'³⁵

Në odën e burrave "t'falunit me raki: a me vë:n" dhe "loja e kapuçave" kanë qenë ritet më të praktikuara në etnografinë e të folurit.

Ja disa formula të tilla, që janë dhënë edhe më lart, por po i japim edhe disa:

³⁵ Situata ligjërimore të regjistruara në raste të tilla brenda hapësirës ku jetojnë e komunikojnë nikajmërturasit.

Të ftuarit: - *E pishim me nder e koft livdue Krishti! Mir' se u bashkuem! Dajna Zo me nder' e me lezet!*

Shtëpiaku e të tjerë: *Gjithmon' e jets e t'nimoft Krishti!*

Shtëpiaku: - *Me Ju e me nder' e koft livdue Krishti! Mir'se u ka pru Zoti! Prina Zo' ma:r t'tânve!*³⁶

Ulja në odën e burrave bëhej simbas “*lamjes s'duerve*”. Ai që i lante mbante “*krroqen*” dhe i thërriste simbas radhës: - *Hajde 'i shpijak!* Në Nikaj: - *Hajde i mërturs!* (Mërturi e zgjidhnin vetë atë që duhej të shkonte si i parë i tyre. Bajraktari ishte gjithmonë i parë). Në Mërtur, pas shtëpiakut, lahej si i parë një i Nikaj e pastaj me radhë, sa fise të ishin aty.

Ajo që ka rëndësi në raste të tilla është të përshtaturit e rrethanës, kur je mysafir, je mik, je në miqësi, fejesë djali apo vajze, je duke marrë apo duke dhënë, je në dasmë a në mort. Kështu që edhe formulat e etnografisë së të folurit, nuk duhen ngatërruar, ngaqë kanë edhe afërsi.³⁷

6. Statusi i përshëndetjeve

Në një kuvend a tubim burrash thuhet: “*Tuⁿgatjeta burra!, Tuⁿgatjeta Bajraktar!, Tuⁿgatjeta ju t'tjert!*” dhe përgjigjja ishte: “*burri na erdh*”. Ose, kur flitej për ndonjë rast kuvendi, rrëfimtari thoshte: “*Shkova e hina nder burra, u fala me ta. Mbas një grime ia mrrini Bajraktari, i cilli na dha dor'n t'tânve si kem aty e mas tij fut burrat e fisit. Fut burrat e Currat: fut Balc Gjoni, fut Gjelo Rama, fut Pal Nika si rê me breshën, fut Col Qerimi me djelmnë, fut Sejdi Bala, fut Gjon Deda edhe t'tjerë edhe ia filluem e u bvetën me njëni-tjetrin, atré e muer fjalën Bajraktari. Goja e tij folke pa prâ e na la t'tânve me goj' hapt*”.

Në fakt, pavarësisht hierarkisë zakonore, bajraktari ishte i barabartë në mes të barabartëve. Secili kur i fliste atij i thoshte: - *Tuⁿgatjeta Bajraktar!, A jie si jie?, Ai i kie ropt a gjân'?, Qa kena prej fisit?* Ai përgjigjej: - *Tuⁿgatjeta e t' paqim me nder filani! Ka desht Zoti mîr jena me rop e me gjallni. Fisi me ju e me burrat e vet â fis i mîr*”. Por populli e ka veçuar burrin me të paburrin, me shprehjet e tij karakteristike: - *A jie far burri? S'â me ia dhâ:n dor'n për bu:rr, S'e ka gjâ burrin, Â bu:rr i larm, Â bu:rr grueje etj.*

7. Zanafilla hyjnore dhe shtresimi i përshëndetjeve sipas situatave të komunikimit

³⁶ Janë formula të marra drejtpërdrejt në terren dhe që i kam dëgjuar me qindra herë.

³⁷ Shih: Gj. Shkurtaj, *Etnografia e të folurit*, vepër e cituar, f. 103 - 105.

Zanafilla e përshëndetjeve nikajmërturase është e lashtë sa vetë origjina e këtyre fiseve. Pakkund gjen një bukuri të tillë shprehjeje dhe ndërtimi artistik, sikur edhe Zoti i ka ndihmuar në latimin e tyre, përulësi që e shfaqin vetëm ndaj Atij. “...rrallë në trojet shqiptare mund të gjesh një vend të tillë ku flitet kaq bukur gjuha shqipe, ku ka kaq fjalor të pasur, ku ka kaq shumë toponime apo emënvende, rrallë kund mund të gjesh njerëz të tillë të bukur, krenarë, që kanë ruajtur brez pas brezi eposin e kreshnikëve, kangët e mahnitshme lirike, kangët e kapuçave, urimet e bardha. Pat thënë edhe vetë poeti i madh, bilbili i gjuhës shqipe, Ndre Mjeda se kur ndëgjoj malin tuj folë shqip, më duket vetja se nuk di shqip, po belbëzoj shqip...”³⁸ Kjo përulësi hyjnore duket në shprehjet e përdorura me karakter religjioz, si: - *T’lumt na për t’lumin Zot, Zoti na ruejt, I paçim ra n’dor t’madhit Zot, Zoti si â një e s’bâhet dy, Ruejna Zot, Leja Zot etj.*

Pra, populli i kësaj treve e ka kodifikuar me kohë etnografinë e të folurit ndër breza, duke qenë konservativ, si francezët me Kodin Civil të Napoleonit. Prandaj shpesh përdoren shprehjet “*Zgidhi fjalt*”, “*Mos e lsho fjalën si lopa baglën*”, “*Laje gojën ka t’folish*”, “*Mos fol qa t’vi:n per goje*” etj.

Brenda shtëpisë apo jashtë saj, në mëngjes, fillohej me shprehjen “*Nadja e mîr u koft!*” që merrte përgjigjen “*Mir’së t’bjen kjo nadje!, A u cove - a?, Qoshu me nafak!*” (për fëmijët). Afër mesditës “*n’mëngez, me bâ mëngez, â que dielli ‘i mëngez*” (këto në pranverë) përdoreshin shprehjet “*A e kie bâ mëngezin edhe? A i kie lshue gjâ:n per mëngez?*”, ndërsa shprehja më e përdorur gjatë ditës ishte “*Koft mi:r!, E bâshi ket’ koh’ t’mi:r!*”, ndërsa përgjigjet ishin “*Mir’së vjen!, Ardhsh me nafak!*” (nëse i ardhuri ish i afërm, pa e parë për shumë kohë), “*Tu mi:r vosh!, Udha e ma:r t’koft!*”. Nëse në largim kishim “*Dit’n e mir!*”, përgjigjja ishte “*T’mir’ e bash!*” ose “*T’mir e bash nat’n e ditën!*”. Në mbrëmje formatat përshëndetëse ishin: - *Prâmja e mi:r!, Pramja e mi:r’, o shpijak!*”, ndërsa përgjigjja merrej: “*Mir’së t’bjen kjo prâmje e kjo na:t!*”. Kur në shtëpi vinin mysafirë, njerëz që ishin udhëtarë në rrugët e gjata të maleve, thirrja ishte: - *O i zoti i shpîs!* Përgjigjja që merrej: *O hajde byrm! Mir’së t’ka pru zoti!* Ndërsa, kur përgjigjja ishte “*Hoj!*” apo “*Hojá!*” a “*Hója!*” (zë gruaje, që e tregon edhe lëvizja e theksit), kjo tregonte se ajo shtëpi nuk ishte mikpritëse, çka në trevën nikajmërturase nuk ka ndodhur.

³⁸ Btoshë, vepër e cituar, f. 5.

8. Urimet si qëndrim sjelljeje dhe akt qytetarie ndaj vetes dhe grupit shoqëror

Secila situatë sjelljeje kishte etnografinë e vet të të folurit. Ja disa formula rituale sipas situatave:

Ardhsh me nafakë!, U bash hise e madhe!, T'u bafte dita 'i mijë!, U ardhshim n'gzime!, E gzosh stofin e ri!, T'lumshin duert!, T'lumshin kraht!, T'u prërëshin duert!, T'shkoft ma:r! T'u dhāsht e mara!, Áma doren!, U bâft katund!, E paq dor'n e ma:r!, U plakshin bashkë!, U trashgoshin!, U shko:ft moti i âmbel!, Mos u shko:ft, ku:rr zí moti!, Ishalla edhe me dja:!, Ishalla tash e m^bas u fal, Zoti djel!, Rruga e mar u koft!, Për shum' mot!, Shu' mot asi krahi! Ishalla séne e mbar!, Ishalla kini beriqet!, Ishalla u ka m^bet beriqeti!, Ishalla u ka lân', beriqetin!, Me shndet u koft, Pashka!, Per shu'mot Kshndellat!, I Shënkolli t'past n'do:r! etj.

9. Urime në festa të ndryshme

Urime të shumta hasen në të pirë e në të ngrënë ku lidhjet e gjakut dhe ato komunitare ishin më të afërta, sidomos në dreka, darka familjare, në konakë, në festa popullore për Shmasqan (Shën Sebastian) të Nikajve apo për Zojë të Mërturit e sidomos në dasma.

I pari i niste fjalët me raki, i zoti i shtëpisë, duke thënë: *Koft livdue Krishti e mir'se u ka pru Zoti e kjo Nat' e Madhe!, Koshi faqebardh' si kini ardh me ndëj sonte me ne e me hjek keq e ishalla hiqni mi:r!, Amanet mos na kurseni per qa t'u biem para sonte e hani e pini si me kân' mall i gjetun, a si me kân'n'shpia tueja per qeft!* Ndërkohë edhe të ardhurit merrnin gotën dhe thurnin etnografinë e tyre të të folurit duke thënë: - *E pishim me nder e koft livdue Krishti!, Mir'se t'kem gjet shpijak!, Ishalla ty ta "gat Zoti me nder e me lezet gjet mbas gjeti!, Nuk â kân nevoja me u shpenzue kaq fort me ne, po shpijaku i fort s'â ndal kurr'; pa e ba bâ t've:n (veten). E na po ham' e po pim' sa t'dom, po i bark kena. Mandej kur çohet sofra thuhej: - Për t'mir e shtroshi e u dhasht Zoti beriqet m'ket true!!*

Pastaj, me meze të shtruara përpara, i zoti i shtëpisë fillon me gotën e rakisë:

- *Koft i livdue Krishti!, Mir'se u ka prû Zoti!, Kjo nat' e madhe u nimoft e u ruejt t'tânve!, Kreja e vendit e me radhë: - E pishim me nder e koft livdue Krishti!, Mir'se t'kem gjet, o shpijak! (ose me emër, o Gjon Deda), Festen e lutsh me zëmer t'mir'!, Shyqyr Zotit si u ka nxân'shndosh kjo natë e madhe e per t"n gat mot koshi mir'e me nafa:k!*

10. Urimet e lamtumirës

Fjala kyçe “*lamtumirë*” ka qenë shumë e përdorur në Nikaj - Mërtur në urime të ndryshme. Mbaj mend para 43 – 44 vjetësh, kur gjyshi im shkante diku, qoftë edhe në ndonjë bashkim apo tek ndonjë mik a në fis tjetër thoshte: “*Lamtumirë se shkova!*” Në fakt kjo shprehje kishte kuptimin e përshëndetjes nga ai që ikën larg, me të cilin, ndoshta, nuk shiheshim për një kohë të gjatë, që merrte si përgjigje, që e kemi dhënë edhe më lart, brenda punimit: “*Tumirvosh!*” apo edhe “*Tumirvosh e rruga e ma:r t’koft!*”³⁹ Fjala kyçe “*mirë*” në urime, përshëndetje të ndryshme të trevës nikajmërturase gjen një denduri të madhe përdorimi në shprehje të ndryshme, si: - *O ç’u bâne more!, O thotë Qerim Ndou lamtumir’ more!*⁴⁰, *Nadja e mîr!, Koft mîr!, Dit’n e mîr!, Nat’n e mîr!, Mirardhsh!, Mîr kosh!, T’marrt e mira!, T’gjett e mira!, T’rrukt e mira per qafe!, Mir’s e t’gjeta!, Mîr t’shkoft moti! Tumirmeç e ishalla e Zotit shihemi me hajr!* etj. Edhe në folklor të “*Kânga e kânës*” kemi përshëndetje të lamtumirës në formën “*Mirëmbetshi!*” si në vargjet: - *Kur ta vndojs kâmben n’zengji/ Tumirëmbëç, mori vllazni!/Kur ta vndojs kâmben në shalë/ Tumirëmbëç, mori mahallë...*”

11. Terminologjia fetare dhe mitologjike si ndryshor sociolinguistik

Në një takim mes dy folësve të besimeve të ndryshme e vë re lehtë formulën e shprehjes, megjithëse përpiqen t’i përshtaten njëri-tjetrit për të mos patur keqkuptime. Besimi katolik përdor fjalën *Zot*, ndërsa ai mysliman fjalën *Allah*, si: *Pash Zotin!, Dritë pastë!, Epi Zo’ dritë e dielli m’at’ dynjë!, I bâft shpirti dritë!, Me ju lut Zotit, Falmeshndet prej meje e kush t’bvetin!, Me shkue n’kishë, Me vot me u rrfye te frati*, Turku (për një burrë të besimit mysliman), turkía (për një grua të besimit mysliman) si shprehje për një katolik, ndërsa *Pash Allahin!, E shedebilâhi i Zotit!, Rahmet pastë!, Selam!, Shkoj me u fal n’xhami* etj për një besimtar mysliman.⁴¹ Katolikët e qujnë veten *t’kshtë:n, o ju t’kshtë:nt e mí/ Per ni pu:n po m’vjen qudí, ka â kshtënim, ‘i kshtënimi*, ndërsa për të fesë myslimane, *muslimani, feja muslimane, musliman Stamolli*, ndërsa myslimanët thonë për katolikët, *kataliki, kaurri, pulçaki* etj.

12. Përbetime në Zot dhe gjëra të tjera me karakter religjioz dhe mitologjik

³⁹ *Etnografia e të folurit*, 2004, vepër e cituar, f. 156.

⁴⁰ *Btosha*, vepër e cituar, f. 92.

⁴¹ Shih edhe *Etnografia e të folurit*, vepër e cituar f. 221 - 222, shto që këto formula fetare i kam dëgjuar edhe vetë me dhjetëra herë.

Kije Zotin dorzân, Pásha Rrasn e Kishs, Pásha Rras'n e Kishs Shëngjergjit, Pásha Kishn e Paplekajve, Pásha Kish'n e Deqanit, Pásha qirat qi ndezen!⁴², Pásha ket dielli, Pásha t'drejt'n e Zotit, Pásha famujt qi i kam rrue me ket do:r, Pásha dyllt si kam djëg me kto duer, Shá t'Shëngjon', kumaro, Pásha tók' e qiell, Pér at Zot, Pér Tënzot, Pásha t'Lumin Zot, Pásha buken, Pásha buken si na m^ban gja:ll!⁴³, Pásha Zotin, si â njâ e s'bâhet dy, Pásha at jet' te due me shkue n'tâ, Shá at kîsh, (në Curraj i Epërm) Shá fën e Krishtit etj.

13. Përfundime

1. Etnografia e të folurit, në ligjërimin nikajmerturas, paraqet një interes të veçantë gjuhësor për situatat shumë të larmishme komunikuese, duke nxjerrë në dritë tërë skutat e kësaj treve gjuhësore.

2. Në leksik kemi larmi fjalori, sipas situatave të komunikimit, të cilat përdoren anëmbanë trevës. Kjo vërehet, sidomos në biseda të lira, në ligjërimin e thjeshtë, në punë bujqësie, blegtori, në fejesa, martesë, në raste festash, gëzime hidhërimi etj. Ndërsa në kuvende burrash, në pleqësi sipas të drejtës zakonore, fjalori, etnografia ligjërimore është më e zgjedhur.

3. Në epikën legjendare, këngët epike dhe lirike, etnografia e të folurit është më elitare dhe, pavarësisht motërzimeve, veçoritë fonetike, morfologjike dhe sintaksore mbartin shqiptimin karakteristik të trevës, ndaj kemi ndërhyrë në disa raste, në përshtatjen gjuhësore.

4. Dredhja e gjuhës dhe humori janë një etnografi e veçantë ligjërimore, e cila gjen përdorim në situata të ndryshme brenda arealit gjuhësor.

5. Vajtimet paraqesin një situatë komunikimi që, qoftë në cikël, qoftë në situata të drejtpërdrejta, janë një fjalës shumë i pasur dhe me ngarkesë të jashtëzakonshme artistike, që merr nuanca ligjërimore të ndryshme sipas mynxyrës së ndodhur.

6. Formulatat përshëndetëse, “*bvetjet*” e ndryshme, ndodhi të rrëfyera, ligjërimi në festa, grimcat imituese të njëri - tjetrit, janë një ligjërim mjaft interesant që kërkon edhe më qasje të veçantë si etnografi të foluri.

7. Ligjërimi eufemistik është një situatë komunikimi që paraqet pasuri fjalori dhe shpalos bukuri dhe diplomaci të të foluri, karakteristikë në odat e burrave të mocëm, në pleqësi të ndryshme, që kanë mbyllur gjaqe dhe varrë.

⁴² K. Tahiri, *vepër e cituar*, f. 268.

⁴³ *Btosha*, vepër e cituar, f. 5, 12, 25, 30, 35, 59, 85, por të dëgjua dhe të regjistruara dhe vetë me dhjetëra herë.

BIBLIOGRAFI

- Beci, B. (1990), *Dialektologjia shqiptare*, VI.
- Edith, E. (1990), *Brenga e Ballkanit dhe vepra të tjera për Shqipërinë dhe Shqiptarët*, Tiranë.
- Etnografia shqiptare 10*”, Tiranë, 1979, f. 97 – 121.
- Grosi, P. (2007), Gazeta “*Shekulli*”.
- Ibrahimi, M. (2009), *Ndikimi i faktorëve sociolinguistikë në zhvillimin dhe përhapjen e gjuhës së përbashkët shqipe*, “Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare”, 28/1, Prishtinë.
- Instituti të Lartë Pedagogjik, (1973), *Çështje të folklorit*, Shkodër.
- Holmes, J. (2015), *Hyrje në sociolinguistikë*, Pegi, Tiranë.
- Lafe, E. (1964), *Studime filologjike*.
- Markokaj, Gj. - Ramaj, S. (2005), *Raja*, Tiranë.
- Memia, M. (1979), *Etnografia shqiptare X*, Tiranë.
- Memushaj, R. (1996), *Planifikimi gjuhësor si objekt i sociolinguistikës*, “Studime albanologjike”, 1, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Tiranë.
- Munishi, Sh. (2009), *Vështrim sociolinguistik i pikëpamjeve të Selman Rizës për formimin e shqipes standarde*, Konferencë Shkencore: “Selman Riza – gjuhëtar dhe atdhetar i shquar, me rastin e 100 vjetorit të lindjes”, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Qendra e Studimeve Albanologjike dhe Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Tiranë, 2009, Studime 18, ASHAK, Prishtinë 2012.
- Munishi, Shkumbin (2010), *Planifikimi i statusit të gjuhëve në Kosovë, Pozita e sotme e gjuhës shqipe në Mal të Zi në krahasim me atë në përgjithësi* (sesion shkencor i organizuar më 19.12.2010 në Ulqin – Mali i Zi), Art Club, Ulqin, Mali i Zi, 2010.
- Papleka, N. (1999), *Kulte, rite, magji në traditën orale: studime*, Tiranë.
- Papleka, N. (2001), *Lirikë nga Tropoja*, Tiranë.
- Papleka, N. *Antologji për Nikaj - Mërturin*, dorëshkrim.
- Shamku-Shkreli, L. (2005), *Për një sociolinguistikë funksionale*, “Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare”, 24/1, Prishtinë.
- Shkurtaj, Gj. (2009), *Dialektologjia shqiptare*.
- Shkurtaj, Gj. (1996), *Sociolingustika*, SHBLU, Tiranë.
- Shkurtaj, Gj. (2004), *Etnografi e të folurit të shqipes*, SHBLU, Tiranë.
- Shkurtaj, Gj. (2013), *Sociolingustika*, Morava, Tiranë.

- Shkurtaj, Gj. (2015), *Onomastikë dhe etnolinguistikë*, Albas, Tiranë.
- Shkurtaj, Gj. (1996), *Nga gjeografia gjuhësore tek dialektologjia urbane*, “Studime albanologjike” 1, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Tiranë.
- Tahiri, K. (2009), *Tahir Sheremeti mahitet me njerëzit dhe kohën...*, Tiranë.
- Ukcama, N. (2006), *Btosha*.
- Visaret e Kombit*, (2005), botim II, Shkodër.
- Vukaj, F. (2006), *Krenari për vendlindjen, Triptik për Nikaj - Mërturin*, Tiranë.
- Ymeri, M. (2005), *Tiparet e ligjërit të folur në chat*, “Gjuha jonë”, 1- 4/ 2005, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë.
- Zheji, Gj. (2004), *Folklori shqiptar*, Tiranë.